

„Wychowanie w Rodzinie” t. XXVII (2/2022)

nadesłany: 6.03.2022 r. – przyjęty: 22.06.2022 r.

Alicja SZERŁĄG*

Filary współistnienia na pograniczu kultur

Pillars of coexistence in the borderland of cultures

Abstrakt

Wprowadzenie. Współczesne uobecnianie i różnicowanie się kultur zdecydowanie umiejscawia człowieka na ich stykach. Tym samym pogranicza kulturowe stają się miejscami znaczącymi, ze specyficznymi dla nich przestrzeniami, w których dokonują się procesy doświadczania różnic kulturowych, identyfikacji kulturowej, konstruowania własnej tożsamości oraz wypracowywania strategii współistnienia. Na znaczeniu zyskują zatem filary współistnienia w procesie międzykulturowej integracji społeczeństwa wielokulturowego.

Cel. Celem artykułu jest określenie filarów współistnienia zróżnicowanej narodowo społeczno funkcjonującej na starym pograniczu kulturowym. W szczególności – przesłanek ich konceptualizacji przez młode pokolenie wywodzące się z różnych grup narodowych, wchodzące ze sobą w bezpośrednie relacje w środowisku lokalnym oraz doświadczające w swej codzienności różnic kulturowych na styku kultur.

Materiały i metody. Wykładni teoretycznej kluczowych dla zaprezentowanej problematyki zagadnień dokonano w oparciu o paradygmat współistnienia, kategorię międzykulturowości oraz teorię poczucia wspólnoty. Materiał badawczy zgromadzono natomiast w wyniku zastosowania metody sondażu diagnostycznego, a jego analizy dokonano przy zastosowaniu dwuczynnikowej analizy wariancji.

Wyniki i wnioski. W wyniku przeprowadzonych analiz wyłonione zostały cztery filary współistnienia na starym pograniczu kultur: filar kulturowo-tożsamościowy, filar aksjo-

---

* e-mail: alicja.szerlag@uwr.edu.pl

Institut Pedagogiki, Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych, Uniwersytet Wrocławski, Dawida 1, 50-527 Wrocław, Polska

Institute of Pedagogy, Faculty of Historical and Pedagogical Sciences, University of Wrocław, Dawida 1, 50-527 Wrocław, Poland

ORCID: 0000-0002-0773-3245

logii pogranicza, filar poczucia wspólnotowości oraz filar międzykulturowej obywatelkości. Filary te – ze specyficznymi dla każdego z nich atrybutami – wysycają wzajemnie przenikające się przestrzenie kulturowej identyfikacji – narodową i ponadnarodową – dając asumpt do kształtowania się wielowymiarowej tożsamości oraz międzykulturowej integracji społeczeństwa wielokulturowego.

Słowa kluczowe: pogranicze kulturowe, poczucie wspólnotowości, filary współistnienia, międzykulturowa integracja.

Abstract

Introduction. Contemporary presence and differentiation of cultures places the human at the crossroads of cultures. Thus, cultural borderlands become meaningful places with their own specific areas, where the processes of experiencing cultural differences, cultural identification, constructing one's own identity and working out strategies of coexistence take place. Therefore, the pillars of coexistence in the process of intercultural integration of multicultural society are of great importance.

Objective. The aim of the article is to determine the pillars of coexistence of a nationally diverse community functioning on the traditional cultural borderland. In particular, it concerns the premises of their conceptualization by the young generation originating from different national groups, entering direct relations with each other in the local environment and experiencing in their everyday life cultural differences at the cultural crossroads.

Materials and methods. The theoretical interpretation of the issues crucial for the presented problem was based on the paradigm of coexistence, the category of interculturality, and the theory of a sense of community. The research material was collected using the method of diagnostic survey, and its analysis was performed with the application of two-factor analysis of variance.

Results and conclusions. As a result of the conducted analyses, four pillars of coexistence on the old cultural borderland were identified: the cultural-identity pillar, the borderland axiology pillar, the sense of community pillar, and the intercultural citizenship pillar. These pillars, with specific attributes for each of them, saturate the mutually interpenetrating spaces of cultural identification - national and transnational - giving rise to the formation of a multidimensional identity and the cross-cultural integration of multicultural society.

Keywords: cultural borderland, sense of community, pillars of coexistence, intercultural integration.

Wprowadzenie

Podjmując problematykę wielokulturowości, w jej socjalizacyjnych, edukacyjnych czy inkluzyjnych kontekstach, orientujących się na młode pokolenie, należy zwrócić uwagę na specyfikę i znaczenie pogranicza kulturowego, na którym to pokolenie funkcjonuje. Na owym pograniczu dochodzi bowiem do zetknięcia się odmiennych kultur, ich konfrontacji, w efekcie czego mogą być uruchamiane procesy przenikania i mieszania się kultur, tworzenia nowej kultury, tzw. kultury pogranicza, ale także

ich hermetyzacji, dystansowania się wobec nich, ich marginalizacji czy wręcz wykluczania z przestrzeni publicznej nie tylko w miejscu stykania się kultur, ale także w szerszej perspektywie, bo ogólnospołecznej i państwowej. Cechą charakterystyczną pogranicza, według Andrzeja Sadowskiego, są bowiem występujące

[...] rozbieżności pomiędzy wspólnotami, ich wyposażeniem kulturowym oraz ukształtowanymi tożsamościami społecznymi. Na pograniczach raczej nie występują poszczególne kultury jako jednolite i spójne systemy kulturowe. Zderzają się one, nakładają, a generalnie tracą swoją zawartość na rzecz różnych postaci hybrid kulturowych, przeobrażeń, stosownie do funkcjonowania poszczególnych wspólnot i jednostek. [...] Jednostki i zbiorowości nabywają określonych tożsamości lub je tracą, starają się partycypować w jednej kulturze, w kilku lub indywidualnie łączą utrzymujące się zróżnicowane wzorce zachowań w osobnicze tożsamości. [...] Wobec tego obecnie można jedynie powiedzieć, że na pograniczach zamieszkują jednostki i zbiorowości, które wciąż konstruują swoje tożsamości religijne, narodowe, etniczne i inne, korzystając z historycznej spuścizny i współczesnej oferty kulturowej (Sadowski, 2019, ss. 47-48).

Różnice kulturowe i stosunek do nich przyjmują więc na pograniczu specyficzną postać. Stają się odniesieniem dla jakości relacji społecznych nawiązywanych w środowisku zróżnicowanym kulturowo, dając asumpt do tworzenia się przestrzeni określonego miejsca, w których dokonują się procesy kulturowej identyfikacji, konstruowania tożsamości indywidualnych i zbiorowych np. etnicznych, narodowych (Bokszański, 2005), generowania strategii współistnienia odmiennych kulturowo grup oraz określania możliwości i zasad funkcjonowania we wspólnocie na owym pograniczu, w wyniku procesu międzykulturowej integracji.

Przesłanki współistnienia na pograniczu kultur

Jednostkowe i grupowe funkcjonowanie na pograniczu kultur skutkuje wypracowaniem strategii współistnienia w obrębie określonej wspólnoty, uobecniających się w różnych kulturowych konfiguracjach, jednak bez zatracania tego, co indywidualne w sensie kulturowym. W efekcie sytuacja społeczno-kulturowego współżycia jednostek kulturowo odmiennych wiąże pojęcie wspólnoty z tożsamością, konstruowaną w interakcji i dialogu z innymi ludźmi. Jak zauważa Charles Taylor

Odkrywanie własnej tożsamości nie oznacza, że odkrywamy ją w odosobnieniu, lecz raczej, iż negocjujemy ją w ramach dialogu – częściowo jawnego, częściowo zinternalizowanego – z innymi. Dlatego właśnie pojawienie się ideału wewnątrznie wygenerowanej tożsamości nadaje nowe, centralne znacze-

nie uznaniu. Moje dialogiczne relacje z innymi mają teraz kluczowe znaczenie dla mojej indywidualnej tożsamości (za: Michalak, 2007, s. 75).

Stąd na ważności zyskuje pytanie o przesłanki współistnienia na pograniczu kultur i o to, w jakim zakresie mogą one posłużyć konstruowaniu indywidualnych tożsamości, budowaniu wspólnoty oraz integracji społeczeństwa wielokulturowego. W związku z powyższym uczyniłam przedmiotem analizy filary współistnienia na pograniczu kultur. By je ewidentnie wyłonić z mozaiki i polifonii pogranicza, należy wziąć pod uwagę specyfikę pogranicza starego, o długich tradycjach wielokulturowych, na których nawiązywane interakcje służą szczególnie harmonizowaniu aktywności i realizacji wspólnych celów, budowaniu wspólnoty, integrowaniu członków odmiennych kulturowo wspólnot (Anwar, Chaker, 2003, ss. 45-55). Pogranicza tego typu mają charakter terytorialny i historyczny zarazem, o znacznym zakresie przenikania kultur, a więc, jak podkreśla Grzegorz Babiński, i podobieństwie mieszkających tam zbiorowości, przy jednoczesnym braku ostrych podziałów i granic między zbiorowościami. Charakteryzują się również zróżnicowaniem ekonomicznym i społecznym, które nie generuje ostrych podziałów, widoczna jest raczej ciągłość i pełność stratyfikacji społecznej między „całościami społecznymi”. Tego typu pogranicza ewoluują od akceptacji kultur podległych do równości kulturowej, a specyficznymi dla nich są raczej relacje międzykulturowe i tożsamości o wertykalnym charakterze oraz znacząca rola zróżnicowania religijnego (Babiński, 2002, s. 18). Zauważyć należy również, że społeczność tworząca tego typu pogranicze zróżnicowana kulturowo przyczynia się do pokoleniowego wypracowania reguł nawiązywania i utrzymywania wzajemnych relacji, skutkujących bezkonfliktowym trwaniem m.in. ze względu na:

- poszanowanie odmiennych wartości z prawem do ich akceptowania i manifestowania,
- włączanie wartości religijnych do codziennej aktywności, ze względu na ich ważną rolę w procesie identyfikacji z określoną grupą kulturową,
- utrzymywanie indywidualnych relacji między członkami grup etnicznych,
- używanie na co dzień różnych języków i tworzenie systemu międzygrupowej komunikacji,
- podejmowane działania na rzecz poznawania odmiennych kultur oraz zaangażowanie w podtrzymywanie wzajemnych relacji,
- otwartość na współuczestnictwo w odmiennych grupach kulturowych, z pewną dozą synkretyzmu kulturowego i religijnego,
- działalność osób znaczących w środowisku zróżnicowanym kulturowo na rzecz aktywizacji jego mieszkańców do dbania o różnorodność jako wartość wspólnoty, które mogą także odegrać rolę mediatorów w sytuacjach konfliktowych (Noe, Affandi, Malihah, Sunatra, 2018).

Dzięki temu, jak podkreśla Lawrence A. Blum, realnym staje się dążenie do poznanowania i respektowania odmienności, pragnienie aktywnego uczenia się o sobie nawzajem oraz poczucie zadowolenia, że żyje się w różnorodnej kulturowo społeczności (Blum, 2001). Można zatem zaryzykować stwierdzenie, że środowisko życia staje się determinantem rozwoju, który, jak zauważają Munardij Munardji, Nur Kholis oraz Nuril Mufidah, jest pochodną transformacji wiedzy przenikającej między kulturami, którą wyznacza poziom wspólnych osiągnięć i umiejętności, szczególnie tych o charakterze innowacyjnym (Munardji, Kholis, Mufidah, 2020).

W związku z powyższym warto zadać pytanie o to, jakie – na pograniczu kultur – są filary współlistnienia, dzięki którym możliwa staje się międzykulturowa integracja w społeczeństwie, w którym wielokulturowość wysyca przeszłość i terażniejszość. Ważne jest przy tym wniknięcie w motywy, emocje i wartości, które stały się instytucją w danej kulturze i które pozwalają w rezultacie odpoznać specyfikę zachodzących na pograniczu procesów kulturowych (Benedict, 2019, s. 72), przy założeniu, że jednostka nie może osiągnąć nawet progu swych możliwości bez kultury, w której partycypuje (Benedict, 2019, s. 309).

Konceptem teoretycznym dla przedsięwzięcia badawczego uczyniłam paradygmat współlistnienia, będący – według Jerzego Nikitorowicza – modelem funkcjonowania społeczeństw zróżnicowanych kulturowo, wartością ukierunkowującą ku zachowaniu pokoju, uczącą zrozumienia, porozumienia i tolerancji, potrzeby poznawania się wzajemnego, współpracy i dialogu w celu zachowania i kształtowania pokojowych rozwiązań (Nikitorowicz, 2020, s. 11). Kategorii międzykulturowości przypisałam tym samym znaczenie wiodące, pojmując ją jako wspólną przestrzeń „między kulturami”, będącą efektem procesów przenikania i mieszania się odmiennych kultur, w określonym miejscu ze specyficzną dla niego historyczno-polityczną i społeczną konotacją, konceptualizującą wspólne płaszczyzny interakcji służące, jak zauważa Wojciech Józef Burszta, efektywnemu komunikowaniu się ludzi, chcących pozostać innymi od tych, z którymi wchodzą w międzykulturowy dialog (Burszta, 2008, ss. 16-17). Inicjującej w konsekwencji proces łączenia się ludzi i grup odmiennych kulturowo w jednostkę społeczną (Beger, 2000, s. 10), w której przestrzeni nie tylko możliwe jest uobecnianie się odmiennych kultur, ale także ich przenikanie i mieszanie się skutkujące budowaniem wspólnej przestrzeni społeczeństwa wielokulturowego na skutek jego międzykulturowej integracji. W efekcie atrybutami owej jednostki społecznej stają się wspólnotowość pojmowana jako koncentracja na celach innych ludzi i na własnych z nimi relacjach sprzyjających współpracy i kompromisowi (Wojciszke, 2010, s. 182) oraz poczucie wspólnotowości wyrażające się w świadomości związków jednostki z określoną grupą ludzi wraz ze wszystkimi specyficznymi dla niej atrybutami społeczno-kulturowymi. Według Jolanty Muszyńskiej poczucie wspólnotowości stanowi bowiem „[...] kategorię spajającą (łączącą) identyfikację

jednostki z miejscem i jego społeczno-kulturowym charakterem, przejawiającą się w tożsamości lokalnej oraz komplementarność zachowań społecznych jednostek uzewewnętrzonych w ich działaniach, stanowiących wyznacznik więzi wspólnotowych” (Muszyńska, 2014, s. 94). Dlatego też wspólnotowość oraz poczucie wspólnotowości, wysycające wspólnotę, uznać należy za domenę człowieka działającego, współdziałającego i współoddziałującego, „zakorzenionego”, dla którego wartości środowiska życia są zobiektywizowane i obdarzone pozytywnymi ocenami (Muszyńska, 2014, s. 103). W kontekście wspólnotowości należy również zwrócić uwagę na sprawczość jednostki, która ma świadomość własnej tożsamości, u podstaw konstruowania której lokują określone identyfikacje kulturowe, i ze względu na którą postrzega siebie oraz siebie w relacji do innych, a także stawia sobie cele, które realizuje w określonej przestrzeni kulturowej, także na pograniczu kultur. Według Davida Bakana wspólnotowość i sprawczość, to dwa aspekty ludzkiej egzystencji, ponieważ każdy człowiek jest skoncentrowany na własnym Ja i na sobie jako realizatorze celów (sprawczość), każdy jest również członkiem społeczności oraz uczestnikiem relacji społecznych (wspólnotowość) (za: Wojciszke, 2010, s. 173). Tym samym, w przypadku funkcjonowania człowieka na pograniczu kultur, kategorie te zyskują na znaczeniu, gdyż umożliwiają jednostce integrację dokonywanych przez nią identyfikacji z miejscem dla niej znaczącym, jakim jest owo pogranicze, z konstruowaną tożsamością w jej różnych wymiarach oraz z działaniami podejmowanymi na rzecz wspólnoty z wykorzystaniem więzi wspólnotowych, bez konieczności rezygnacji z własnej kultury.

Założenia badawcze i metoda analizy danych

Chcąc określić filary współistnienia na pograniczu kultur, wykorzystałam wyniki badań własnych zrealizowanych w zróżnicowanym kulturowo środowisku Wileńszczyzny, których celem było m.in. określenie przesłanek wychodzenia młodego pokolenia na pogranicze kulturowe. Założyłam zbudowanie modelu ścieżkowego, obrazującego sieć powiązań między owymi przesłankami – zmiennymi. We wspomnianym modelu zakłada się istnienie jednokierunkowych relacji przyczynowych między zmiennymi i jest on sprawdzany w aspekcie jego dopasowania do macierzy kowariancji zmiennych w nim zawartych. Przyczynowość w analizie ścieżek nie może być dowiedziona, można natomiast ustalić, jak dobrze przyjęte rozwiązania przyczynowe pasują do danych zebranych w badaniu. W celu skonstruowania owego modelu określone zostały następujące zmienne:

- Postrzegana ważność wychowania dla integracji społeczeństwa wielokulturowego. Zmienna mierzona 9 pozycjami kwestionariusza, w których osoby badane miały ocenić ważność podanych celów wychowania, wyrażających ideę zgodnego współistnienia kultur i integracji kulturowej. Pozycje te w analizie metodą głównych skła-

- dowych stworzyły jeden czynnik o wartości własnej powyżej jedności, wyjaśniający 52% wariancji. Ładunki czynnikowe lokowały się w przedziale od 0,62 do 0,78.
- Gotowość do działań na rzecz integracji społeczeństwa wielokulturowego. Zmierzona skalą zbudowaną z czterech pozycji opisujących działania, które osoba badana gotowa byłaby podjąć dla integracji kultur. W analizie głównych składowych skala ujawniła tylko jeden czynnik o wartości własnej powyżej jedności, który objaśniał 48% wariancji. Ładunki czynnikowe pozycji skali miały wartości w przedziale od 0,59 do 0,82.
  - Postrzegane wyznaczniki integracji społeczeństwa wielokulturowego (historia, wspólnota, język i religia). Osoby badane były pytane o przesłanki zgodnego współistnienia ludzi różnej narodowości w ramach jednego państwa. Skala składała się z 13 pozycji diagnostycznych, które poddano analizie głównych składowych z rotacją Varimax. Za pomocą tej metody ujawniono trzy czynniki o wartościach własnych powyżej jedności, które tłumaczyły kolejno 18, 17 i 16 procent wariancji. Pierwszy czynnik (historia) określa dziedzictwo historyczne jako wyznacznik integracji. Tworzą go trzy itemy o ładunkach czynnikowych od 0,73 do 0,75. Drugi czynnik (wspólnota) wskazuje na zbieżne cele i interesy jako podstawę tworzenia wspólnoty. Składa się on z 6 pozycji diagnostycznych o ładunkach czynnikowych od 0,41 do 0,67. Trzeci czynnik (język i religia) wskazuje na trwałe elementy struktury społecznej – w tym przede wszystkim język i religię – jako źródła integracji społeczeństwa wielokulturowego. Zbudowany jest z czterech pozycji o ładunkach czynnikowych od 0,41 do 0,77.
  - Kompetencje obywatelskie. Skala samooceny mierząca tę właściwość respondentów zbudowana była z sześciu itemów odzwierciedlających wiedzę obywatelską, umiejętności obywatelskie, umiejętności komunikacyjne, umiejętności społeczne, umiejętności funkcjonowania w dialogu międzykulturowym, zaangażowanie obywatelskie. Skala była jednorodna czynnikowo – w analizie metodą głównych składowych ujawnił się tylko jeden czynnik o wartości własnej powyżej 1. Wyjaśniał on 52% wariancji, a ładunki poszczególnych pozycji mieściły się w przedziale od 0,67 do 0,78.
  - Wartości (dialogowe, patriotyczne, religijno-wspólnotowe). Zestaw diagnozujący wartości deklarowane przez respondentów zawierał 13 pozycji. Po analizie metodą głównych składowych możliwe było ich przypisanie do trzech czynników o wartościach własnych ponad 1. Czynniki te wyjaśniały kolejno 28, 18 i 17 procent wariancji. Wyodrębnione czynniki opatrzone nazwami określającymi ich treść. Orientacja na dialog jest podskalą zbudowaną z 5 pozycji o ładunkach czynnikowych lokowanych w przedziale od 0,74 do 0,82. Podskala orientacja na patriotyzm złożona jest z trzech itemów o ładunkach od 0,60 do 0,90. Orientacja na wartości religijno-wspólnotowe jest miarą zbudowaną z pięciu itemów o ładunkach od 0,54 do 0,76.
  - Składniki tożsamości (tożsamość narodowa i tożsamość ponadnarodowa). Skala złożona z sześciu pozycji, z których cztery opisywały aspekt narodowy tożsa-

mości (czyli identyfikację z własną kulturą narodową lub regionalną), a dwie wskazywały na identyfikację ponadnarodową – europejską i kosmopolityczną. Analiza głównych składowych ujawniła strukturę czynnikową odzwierciedlającą wymienione wyżej dwie identyfikacje. Cztery pozycje o ładunkach czynnikowych od 0,69 do 0,79 tworzyły czynnik nazwany tożsamością narodową. Wyjaśniał on 36% wariancji. Dwie pozycje o ładunkach czynnikowych 0,81 i 0,83 utworzyły czynnik tożsamość ponadnarodowa, który wyjaśniał 26% wariancji.

- Jednorodność kulturowa rodziny pochodzenia. Zmienna ta mierzona jednym pytaniem ankiety, kodowanym zero-jedynkowo. Wartość 1 przypisano deklaracji pochodzenia z rodziny jednorodnej kulturowo, wartość 0 określała niejednorodność kulturową rodziny generacyjnej.
- Litewska przynależność narodowa. Zmienna mierzona jednym pytaniem ankiety. Odpowiedzi były kodowane zero-jedynkowo. Wartość 1 przypisano wskazaniu respondenta na litewską przynależność narodową.

Badanie miało charakter sondażowy. Technika pozyskiwania danych była ankieta. Relacje między zmiennymi były sprawdzane przy użyciu procedury korelacyjnej (obliczano współczynnik korelacji Pearsona) oraz analizy ścieżek (obliczano współczynniki ścieżkowe do oceny siły powiązań między poszczególnymi zmiennymi w modelu oraz indeksy dopasowania – RMSEA, CFI, GFI, AGFI, chi-kwadrat – do oceny wiarygodności całego modelu powiązań).

W badaniu uczestniczyło 374 respondentów (w wieku 15-16 lat), wywodzących się z różnych grup narodowych, zamieszkujących na wspólnym terytorium, a mianowicie w rejonie wileńskim, na Litwie. Byli to Polacy (172), Litwini (133) oraz Rosjanie (69). Te grupy narodowe są bowiem dominującymi w strukturze narodowej państwa litewskiego (Lietuvos gyventojai, 2020), a koncentracja ich zamieszkiwania ma miejsce właśnie na Wileńszczyźnie (Gyventojai pagal tautybę..., 2013, s. 2). Badani zamieszkują na terenie miasta Wilna lub w miejscowościach położonych w bliskim jego sąsiedztwie, których cechą charakterystyczną jest zróżnicowanie narodowe mieszkańców. Próba badawcza była również zróżnicowana pod względem płci. W badaniach uczestniczyły bowiem 193 dziewczęta (51,60%) oraz 181 chłopców (48,40%), co przekładało się na następujące zróżnicowanie badanych grup narodowych: Polacy – 91 dziewcząt (52,91%), 81 chłopców (47,09%); Litwini – 68 dziewcząt (51,13%), 65 chłopców (48,87%) oraz Rosjanie – 34 dziewczęta (48,28%) i 35 chłopców (50,72%). Co istotne, badani pozostają ze sobą w codziennych, bezpośrednich relacjach społecznych w środowisku zamieszkiwania. Udział w badaniach był dobrowolny. Nastolatkom, w czasie poprzedzającym badania, zostali poinformowani o celu badań i zostali poproszeni o anonimowy w nich udział.

Uzyskany w wyniku badań własnych materiał empiryczny pozwolił na skonstruowanie modelu ścieżkowego obrazującego sieć powiązań między określonymi zmiennymi. W pierwszej kolejności pomiędzy zmiennymi została zbudowana macierz korelacji Pearsona, która pozwoliła wyeliminować z dalszych analiz zależności nieistotne i słabe. Arbitralnie przyjęto, że słabe są korelacje poniżej 0,20. Relacje między zmiennymi wyrażone siłą związku przynajmniej 0,20 oraz założenia natury teoretycznej były podstawą zbudowania pierwszego – roboczego – modelu ścieżkowego. Przed włączeniem do analiz wszystkie zmienne wystandaryzowano (*Z-score*).

Przystępując do budowy modelu roboczego założono, że zmiennymi wynikowymi (objaśnianymi przez model) mają być:

- postrzegana ważność wychowania dla integracji społeczeństwa wielokulturowego,
- gotowość do działań na rzecz integracji społeczeństwa wielokulturowego,
- kompetencje obywatelskie.

Poza tym zdecydowano, że w modelu zmiennymi egzogenicznymi, czyli nie objaśnianymi przez inne zmienne, mają być:

- narodowość litewska,
- jednorodność kulturowa rodziny,
- tożsamość narodowa,
- tożsamość ponadnarodowa,
- orientacja na wartości religijno-wspólnotowe.

Status narodowości respondenta i jednorodności kulturowej jego rodziny pochodzenia był w tym kontekście oczywisty. Egzogeniczny status pozostałych trzech zmiennych wynikał z oceny ich społeczno-strukturalnych konotacji. Pozostałym zmiennym z analizowanego zestawu przypisano status mediatorów między zmiennymi egzogenicznymi a zmiennymi wynikowymi modelu przyczynowego. Roboczy model ścieżkowy ujawnił zdecydowanie niezadowolające wskaźniki dopasowania, więc podlegał modyfikacjom. W pierwszej kolejności usunięto wszystkie relacje z nieistotnymi współczynnikami ścieżkowymi. W kolejnych krokach testowano jeszcze zmiany indeksów dopasowania modelu po zmianie kierunku relacji przyczynowych między niektórymi zmiennymi. Czynności te w dużej mierze wykonywane były intuicyjnie, gdyż nie do wszystkich dysponowano jednoznacznie przesłanki teoretyczne. Ten wątek analizy nie będzie jednak przedstawiany w szczegółach, gdyż omówienie go wymagałoby dłuższego wywodu.

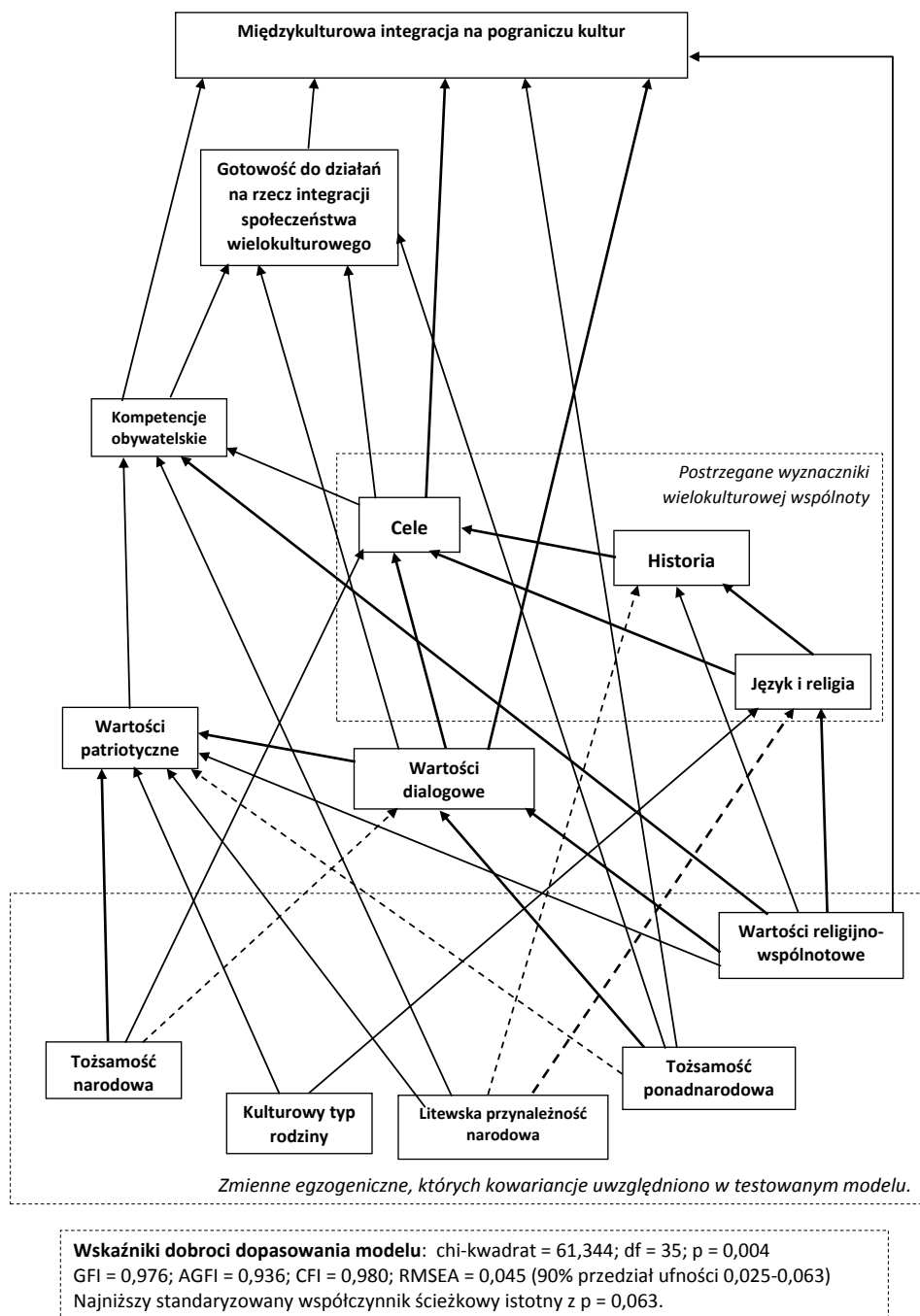
Finalna wersja modelowania strukturalnego została zaprezentowana w postaci schematu 1. Modelowanie wykonano w procedurze największej wiarygodności (*maximum likelihood*). Struktura ścieżkowa zaprezentowana na diagramie ma zadowalające indeksy dopasowania: $\chi^2 = 61,344$; $df = 35$; $p = 0,004$ GFI = 0,976;

AGFI = 0,936; CFI = 0,980; RMSEA = 0,045 (90% przedział ufności 0,025-0,063). Najniższy standaryzowany współczynnik ścieżkowy w testowanym modelu jest istotny z $p = 0,063$. W diagramie pominięto współczynniki ścieżkowe w relacjach między zmiennymi. Informacje o sile powiązań między zmiennymi w modelu są podane w sposób uproszczony – zastosowano strzałki różnej grubości. Strzałki grubsze oznaczają standaryzowane współczynniki ścieżkowe o wartości bezwzględnej powyżej 0,20. Cieńsze strzałki oznaczają słabsze relacje między zmiennymi. Jeśli pomiędzy zmiennymi nie ma żadnej strzałki, oznacza to, że w modelu zakłada się brak relacji między tymi zmiennymi (gdyż zostało to ustalone we wstępnej analizie korelacyjnej lub w wyniku testowania kolejnych modeli roboczych). Linie ciągłe oznaczają relacje dodatnie, a linie przerywane – relacje ujemne. Między zmiennymi egzogenicznymi, dla zwiększenia czytelności prezentacji, nie zaznaczono żadnych powiązań, choć w obliczeniach były one uwzględnione w postaci nieukierunkowanej przyczynowo – jako korelacje.

Konceptualizacja filarów współlistnienia na pograniczu kultur

Na podstawie stwierdzonej sieci powiązań między zmiennymi wyłonić można cztery filary współlistnienia na pograniczu kultur. Pierwszy z nich określić można mianem filaru kulturowo-tożsamościowego, konstruowany jest on bowiem przez przynależność narodową badanych oraz kulturowy typ ich rodzin, które pozostają w związku z ich tożsamością. Na występowanie związku między typem tożsamości a statusem społeczno-kulturowym rodziców i relacjami zachodzącymi między rodzicami i dziećmi, wskazują również badania dotyczące tożsamości społeczno-kulturowej młodzieży akademickiej w wymiarze religijnym przeprowadzone przez Mirosława Sobeckiego (Sobecki, 2021, s. 206).

Odnosząc się zatem do wyników badań własnych, można wskazać na występowanie następującej prawidłowości. Otóż im bardziej rodzina zamyka się na inne kultury, tym bardziej tożsamość jej członków ma charakter kulturowo jednorodny, przyjmuje postać tożsamości zamkniętej. Natomiast w przypadku kulturowej otwartości rodziny i doświadczania różnic kulturowych w jej codzienności w środowisku lokalnym (w środowisku życia), tożsamość członków rodziny przyjmuje postać wielowymiarowej, w której obrębie występują związki i zależności pomiędzy specyficznymi dla niej wymiarami, tworzące swoisty system i nadające owej tożsamości międzykulturowego charakteru. Znaczącymi w tym systemie – jak wskazują przeprowadzone badania – są trzy wymiary: narodowy, państwowy i ponadnarodowy. Tego rodzaju tożsamość, dzięki świadomości jednostki posiadania własnych cech składających się na poczucie odrębności od innych oraz podobieństwa do nich (Nikitorowicz, 2005, s. 101), umożliwia wyjście poza granice własnej kultury i podjęcie działań na rzecz budowania wspólnoty mimo różnic kulturowych.

Schemat 1. Model międzykulturowej integracji społeczeństwa wielokulturowego - przesłanki konceptualizacji filarów współistnienia na pograniczu kultur. Źródło: opracowanie własne.

Analiza stwierdzonych zależności między badanymi zmiennymi pozwoliła na wskazanie czterech filarów współlistnienia na pograniczu kultur, które znacząco uobecniają się w procesie międzykulturowej integracji

Drugi filar współlistnienia na styku kultur stanowi aksjologia pogranicza, w której ramach uobecniły się wartości religijno-wspólnotowe, wartości dialogowe oraz wartości patriotyczne. Pierwsze z nich pozostają w dodatniej relacji z wartościami dialogowymi, językiem i religią, wartościami i kompetencjami obywatelskimi oraz historią. Przypisać im można funkcję aksjologicznego generatora porozumienia i międzykulturowej integracji, na co wskazuje zaistnienie związku między narodowością badanych a postrzeganiem przez nich religii jako wyznacznika integracji. W tym przypadku daje o sobie znać otwarta tożsamość religijna, kształtowana „w zgodzie z pluralizmem religijnym, nie w opozycji do Innego religijnie, lecz poprzez traktowanie jego tożsamości jako źródła dopełnienia i wzbogacenia naszej” (Różańska, 2017, s. 52). Jeśli bowiem chcemy być otwarci na to co inne, jak zauważa Dorota Misiejuk, musimy określić obszar wartościowego podobieństwa i obszar wartościowej odmienności, co jest konieczne, by można było wprowadzić ogólne reguły wspólnotowego bycia razem z zachowaniem różnorodności (Misiejuk, 2021, s. 110). Konstytutywnymi dla owego bycia razem, jak wynika z badań, są właśnie wartości religijno-wspólnotowe, które stanowią aksjologiczną przestrzeń dostrzegania podobieństwa z jednoczesnym uznaniem kulturowej odmienności. Podobieństwo tych wartości oraz identyfikacja z nimi sprzyjają bezkonfliktowemu trwaniu w zróżnicowanym kulturowo społeczeństwie, stanowiąc przesłankę budowy wspólnoty, także w oparciu o wspólną historię.

Kolejna grupa wartości, wysycających aksjologię pogranicza kulturowego, to wartości dialogowe, z którymi w pozytywnym związku pozostają tożsamość ponadnarodowa oraz wartości religijno-wspólnotowe. Na ich uaktywnienie się i przypisanie im znaczenia mają wpływ:

- własna odmiennność narodowa,
- codzienne funkcjonowanie w interakcji z członkami innych grup narodowych,
- otwartość na różnice kulturowe kształtowana w rodzinie,
- funkcjonowanie we wspólnym, wielonarodowym państwie.

Konceptualizują one orientację na dialog, kształtowaną głównie w rodzinach wielokulturowych oraz kulturowo otwartych. U podstaw tejsz orientacji ulokowały się:

- międzykulturowość pojmowana jako wzajemne przenikanie się różnych wartości, zachowań, tradycji i obyczajów tworzących wspólne płaszczyzny interakcji oraz komunikacji społecznej,
- współdziałanie mimo różnic kulturowych,
- otwartość na inne kultury,

- ponadnarodowe porozumienie,
- wspólnota kulturowa oraz szacunek dla wspólnego dziedzictwa kulturowego.

Dodatkowo orientacja dialogowa czerpie z określonych zadań realizowanych wspólnie w danym środowisku lokalnym, a mianowicie z: działania na rzecz wspólnoty lokalnej, budowania wspólnej kultury, a także kształtowania poczucia swojskości, czyli uznania za własną wielokulturowej specyfiki środowiska życia, dzięki której dokonuje się proces uspołecznienia poprzez komunikację zachodzącą w ramach nawiązywanych – zróżnicowanych kulturowo – relacji społecznych. Zważywszy na istotę orientacji dialogowej przypisać jej można zatem znaczenie zarówno w odniesieniu do nawiązywania relacji społecznych i komunikacji w środowisku wielokulturowym, jak i dostrzegania i akceptacji różnych kultur funkcjonujących w przestrzeni społecznej i państwowej. Dopuszczenie do głosu innych, jak zauważa J. Nikitorowicz, jest więc swoistą polifonią, umożliwiającą „wejście na trudną drogę niekończących się negocjacji, aby zachować i kształtować rozwój wspólnoty i więzi polifonicznych” (Nikitorowicz, 2020, s. 36). W efekcie wartości dialogowe uznać można za przesłankę określania i realizacji wspólnych celów, międzykulturowej integracji na styku kultur oraz uaktywniania się wartości patriotycznych, a także gotowości do działań na rzecz integracji społeczeństwa wielokulturowego.

Z kolei w obrębie wartości patriotycznych kumulują się związki dwojakiej natury. Z jednej strony bowiem wiążą się one z tożsamością narodową, kulturowym typem rodziny oraz z litewską przynależnością narodową, a z drugiej strony wyścane są przez wartości religijno-wspólnotowe oraz wartości dialogowe. Przyjmują więc dwuwymiarową postać – narodowo-kulturową oraz międzykulturową zarazem. Znajduje ona odzwierciedlenie w przejawianej przez badanych orientacji patriotycznej o zróżnicowanej proveniencji i nasileniu podejmowanej przez nich aktywności. Otóż w przypadku przedstawicieli dominującej grupy narodowej, patriotyzm jest znaczący dla badanych wywodzących się przede wszystkim z rodzin kulturowo otwartych, następnie rodzin kulturowo zamkniętych i wielokulturowych. Natomiast w przypadku badanych wywodzących się z mniejszości narodowych ów patriotyzm to domena przede wszystkim członków rodzin wielokulturowych i kulturowo otwartych, a w dalszej kolejności rodzin kulturowo zamkniętych. Można zatem zaryzykować tezę, że uobecnianie się różnic kulturowych w przestrzeni życia rodziny oraz funkcjonowanie we wspólnym państwie i w zróżnicowanym kulturowo społeczeństwie powoduje, że ważną składową patriotyzmu staje się owa różnorodność kulturowa. W konsekwencji patriotyzm częściej przyjmuje postać otwartego – obywatelskiego niż zamkniętego. Cechują go bowiem m.in. obywatelskie zaangażowanie, szacunek dla wartości i zasad demokracji, a także otwartość na inność oraz pluralizm, nie zaś zaborczość, ograniczona tolerancja i – niekiedy

– wrogość wobec tego, co inne (za: Zańko, 2018a, ss. 191-192). Dlatego należy go wiązać przede wszystkim z działaniami podejmowanymi na rzecz dobra wspólnoty, bez względu np. na narodowość jej członków, ich pochodzenie klasowe czy przekonania polityczne (Zańko, 2018b, ss. 20-21).

Odnosząc się do wskazanych powyżej rodzajów wartości można również stwierdzić, że każdy z nich odnosi się do specyficznej dla nich sfery, a mianowicie:

- wartości religijno-wspólnotowe do sfery ponadnarodowej, dzięki której możliwe jest porozumienie i współdziałanie w imię osiągnięcia wspólnego dobra;
- wartości dialogowe do sfery uobecniania się różnic kulturowych o narodowej proveniencji i poszukiwania kulturowego konsensusu;
- wartości patriotyczne do sfery państwowej, w której mimo różnic kulturowych możliwe jest współistnienie i podejmowanie działań na rzecz wspólnego państwa.

Sfery te, wzajemnie się przenikając, stanowią aksjologiczną podstawę generowania przestrzeni porozumienia, współdziałania i współodpowiedzialności, która staje się wielowymiarową przestrzenią międzykulturową.

Trzeci filar współistnienia na pograniczu kultur konceptualizuje wspólnotowość oraz poczucie wspólnotowości. Kategorie te – jak wynika z przeprowadzonych badań – rozpatrywać można na trzech głównych płaszczyznach, pozostających ze sobą w stosunku wertykalnym. Pierwszą z nich wysyca historyczność, wiążąca się z zamieszkiwaniem z pokolenia na pokolenie w bezpośrednim sąsiedztwie, ze wspólnym dziedzictwem kulturowym, wspólną przeszłością historyczną, a także z utrzymującym się z pokolenia na pokolenie poczuciem wspólnoty w środowisku zamieszkiwania. Współistnienie więc we wspólnocie na pograniczu jest historycznie umocowane. Towarzyszy temu przekazywane z pokolenia na pokolenie poczucie zakorzenienia. W naturze większości ludzi leży bowiem „potrzeba zakorzenienia się w formie trwałego związku z określonym miejscem. Pozwala to budować i podtrzymywać własną tożsamość, wywołuje poczucie przynależności i wzmacnia odczucie bezpieczeństwa” (Majer, 2015, s. 24). Jest to możliwe – jak dowodzą wyniki badań – także dzięki czynnikom, które wysycają drugą płaszczyznę rozważanych kategorii, a mianowicie wspólne cele i potrzeby, pozytywne więzi sąsiedzkie i swojskość, dialog międzykulturowy i wspólne wartości. Orientują one zdecydowanie na lokalność, która staje się – według J. Muszyńskiej – zasadą stanowienia o sobie, ale też zasadą socjalizacji młodego pokolenia. Zakłada ona bowiem m.in. różnorodność w sferze kultury, zaspokajania potrzeb społecznych i jednostkowych, a także podkreśla samoodpowiedzialność i współodpowiedzialność jednostki za siebie i innych (Muszyńska, 2014, s. 28). Z kolei trzecia płaszczyzna wspólnotowości oraz poczucia wspólnotowości ma zdecydowanie charakter ponadnarodowy. Budują ją bowiem elementy umożliwiające

ce wzajemne współistnienie, a mianowicie: wspólny język, wspólna religia, wspólna ojczyzna, wspólne wartości oraz budowanie kultury pogranicza. Ewidentnie ekspozowane jest więc to, co wspólnie, nie zaś to, co specyficzne dla określonej przynależności narodowej, wyodrębniającej się z tła społeczno-kulturowego ze względu na atrybuty własnej kultury.

W konsekwencji można więc przyjąć, iż wspólnotowość oraz poczucie wspólnotowości, wysycane wspólną przeszłością historyczną, pozostające w związku z miejscem znaczącym dla jednostki i jego przestrzenią, inicjujące podejmowanie działań na rzecz wspólnego dobra pojmowanego w kategoriach ponadnarodowych, lokują się na gruncie międzykulturowym. Tym samym mają znaczenie dla procesu kulturowej identyfikacji oraz konstruowania wielowymiarowej tożsamości, o zdecydowanej międzykulturowej konotacji. Taka ich conceptualizacja ujawnia specyficzne dla tych kategorii wymiary, określone przez Davida McMillana i Davida M. Chavisa, a mianowicie: członkostwo (membership), wpływ (influence), integracja i zaspokojenie potrzeb (integration and fulfillment of needs) oraz emocjonalne połączenie z grupą (shared emotional connection) (za: Muszyńska, 2014, ss. 81-83). Można je uznać więc za znaczące wyznaczniki współistnienia na pograniczu kultur.

Czwarty filar współistnienia na pograniczu kultur, to międzykulturowa obywatelskość, dzięki której możliwa jest integracja społeczeństwa wielokulturowego, co sprzyja zaistnieniu demokratycznego państwa wielokulturowego, które – jak podkreśla Will Kymlicka – nie jest własnością dominującej grupy narodowej, ale należy w równym stopniu do wszystkich obywateli (Kymlicka, 2003, s. 153). Tym samym kształtowanie obywateli żyjących w prężnych demokracjach, zdolnych do działania na ich rzecz, jak zauważa Martha C. Nussbaum, zobowiązuje szkoły do:

- rozwijania zdolności uczniów do postrzegania świata z perspektywy innych ludzi (szczególnie tych, których społeczeństwo z jakichś powodów marginalizuje);
- kształtowania postawy wobec ludzkiej słabości i bezbronności, sprzyjającej współpracy i wymianie z innymi;
- kształtowania zdolności do rzeczywistej troski o innych (o osoby bliskie i nieznanne);
- podważania skłonności do przejawiania wrogości wobec różnego rodzaju mniejszości oraz ich deprecjonowania;
- zwalczania stereotypów poprzez dostarczanie obiektywnych informacji o innych grupach (mniejszościach etnicznych, religijnych i seksualnych oraz osobach niepełnosprawnych);
- promowania odpowiedzialnego traktowania każdego dziecka jako jednostki odpowiedzialnej i aktywnej, a także wspierania myślenia krytycznego, umiejętności i odwagi w wyrażaniu sprzeciwu wobec dominujących opinii (Nussbaum, 2016, ss. 63-64).

Rzecz więc w tym, by aktywne obywatelstwo, wartości ogólnoludzkie, tożsamości, sprawiedliwość społeczna, globalnie odpowiedzialne zachowania oraz krytyczna samoświadomość były celami edukacji (Fozdar, Martin, 2020). Dlatego na znaczeniu zyskuje kategoria międzykulturowego obywatela, który nie tylko popiera zasady funkcjonowania wielokulturowego państwa, ale także przejawia pozytywne postawy wobec kulturowej różnorodności, jest otwarty na inne narody i ich kultury oraz skłonny do ich poznania, chętnie wchodząc w interakcje z przedstawicielami odmiennych kultur. Otwartość na inne narody i kultury urasta więc do rangi obywatelskiej cnoty, bez względu na to, czy ma charakter lokalny czy globalny. Stąd potrzeba wiedzy i umiejętności międzykulturowych (Kymlicka, 2003, s. 160). Procesem, dzięki któremu jest to możliwe, jest wychowanie do międzykulturowej integracji. Na jego istocie – jak na to wskazują wyniki przeprowadzonych badań – waży narodowość badanych oraz kulturowy typ ich rodziny. Tak zorientowane wychowanie osiąga najwyższe wartości w rodzinach, dla których specyficzny jest typ kulturowo otwarty i wielokulturowy. Zarówno w tych rodzinach, które należą do grupy kultury dominującej, jak i w tych z grup mniejszości narodowych. Nieco niższe natomiast w rodzinach o typie kulturowo zamkniętym, które mimo zamknięcia się w obrębie jednej kultury, dostrzegają jednak konieczność podejmowania działań na rzecz wspólnego państwa, choć na niższym poziomie zaangażowania. Prawdliwość ta dotyczy każdej z badanych grup narodowych. Potwierdzają ją również wyniki badań Faridy Fozdar i Simone Volet, zgodnie z którymi kulturowa samoidentyfikacja jest związana z otwartością na różnorodność kulturową. Monokulturowa samoidentyfikacja w mniejszym bowiem stopniu angażuje do poznania innych kultur, podczas gdy własna odmiennność kulturowa i wielokulturowe identyfikacje sprzyjają kulturowej otwartości (Fozdar, Volet, 2016). Stąd wniosek o istnieniu zależności między pochodzeniem kulturowym jednostki a międzykulturowymi doświadczeniami nabywanymi w ramach nawiązywanych interakcji w środowisku zróżnicowanym kulturowo (Clovin, Volet, Fozdar, 2014). Można więc przyjąć, iż doświadczanie odmienności kulturowej własnej oraz innych pozostających w bezpośredniej relacji w ramach społeczności lokalnej, nawiązywanie pozytywnych relacji między członkami różnych grup kulturowych, otwartość na różnice kulturowe, a także konstruowanie, mimo różnic kulturowych, wspólnoty stanowią istotne przesłanki kształtowania się obywatelskości, o międzykulturowej konotacji, jako zespołu charakterystycznych cech odnoszących się do obywatelstwa (Gajda, 2007, s. 30-31). Ważny jest przy tym państwowy wymiar tożsamości, uaktywniający kompetencje obywatelskie, dzięki którym jednostki wywodzące się z grup odmiennych kulturowo, pozostając ze sobą w pozytywnych i dialogowych relacjach, podejmują aktywność na rzecz wspólnego państwa. Zachodzą więc sprzyjające warunki do przesunięcia akcentu z różnic kulturowych na państwową wspólnotę, czemu towarzyszy poczucie obywatelskich zobowiązań (Szerłaż, 2021, s. 192).

Uogólniając można zaryzykować tezę, iż o współistnieniu na pograniczu kultur – w istotnym stopniu – przesądzają przesłanki o charakterze kulturowo-tożsamościowym, aksjologicznym (wartości religijno-wspólnotowe, wartości dialogowe oraz wartości patriotyczne). Znaczące są dla niego również wspólnotowość i poczucie wspólnotowości oraz międzykulturowa obywatelskość. W efekcie można je uznać za filary owego kulturowego współistnienia. Natomiast konstytutywnymi dla nich są – jak pokazują wyniki przeprowadzonych badań – kulturowy typ rodziny, poczucie narodowej przynależności oraz wychowanie do międzykulturowej integracji. Tworzą one przestrzeń, w której dokonuje się proces konstruowania zintegrowanej tożsamości międzykulturowej, otwierającej „na dialog kultur, w którym wzajemne uczestnictwo w procesie otwierania się na siebie i innych jest źródłem siły i poczucia dumy z przynależności do określonej grupy” (Nikitorowicz, 2006, s. 312). Ową przestrzeń można uznać zatem za specyficzną dla pogranicza kultur, dla oswojonego, wielokulturowego świata zakorzenienia jednostek i grup kulturowo odmiennych.

Konkluzja

Pogranicze kultur, analizowane w kontekście współistnienia, łączy się z międzykulturowością kształtowaną w wyniku nawiązywanych interakcji, wzajemnego zainteresowania, tolerancji, uznania, zaistnienia obszaru przenikania i zapożyczania, jednocześnie ochrony własnych wartości, odkrywania i negocjowania, dialogu i kompromisu, zakorzenienia, bliskości i patriotyzmu (Nikitorowicz, 2009, s. 125). W efekcie w przestrzeni owego pogranicza ujawnia się związek pomiędzy porozumiewaniem się międzykulturowym a relacjami interpersonalnymi. Na istnienie tego rodzaju związku wskazują William Gudykunst i Young Kim, według których czynnik międzyosobowy i międzykulturowy tworzą macierz, której jeden wymiar to znaczenie porozumiewania się międzyosobowego, a drugi znaczenie porozumiewania się międzykulturowego (Adler, Rosenfeld, Proctor II, 2012, s. 44). Tego rodzaju porozumiewanie się, według tychże autorów, jest powszechne w globalnej wiosce. Występuje ono również na pograniczu kultur. Specyficzna dla niego przestrzeń jest bowiem konstruowana przez międzykulturowość, wygenerowaną w wyniku nawiązywanych na styku kultur relacji interpersonalnych, która nie tylko umożliwia porozumienie mimo różnic kulturowych, ale także tę przestrzeń integruje i nadaje owemu pograniczu charakter wspólnotowy. Jej zaistnieniu sprzyjają ujawnione w wyniku badań własnych filary współistnienia na styku kultur. W swej istocie wpisują się one w paradygmat współistnienia, będący modelem funkcjonowania społeczeństw zróżnicowanych kulturowo (Nikitorowicz, 2020, s. 11).

Dialog i współistnienie na styku kultur są możliwe wtedy, gdy ich uczestnicy doświadczają kulturowo-tożsamościowego umocowania, w ich codzienności uobecnia

się aksjologia pogranicza, żyją we wspólnocie i mają poczucie wspólnotowości oraz cechują się międzykulturową obywatelnością. To atrybuty współlistnienia, które winny zaistnieć również na gruncie pedagogiki międzykulturowej, w jej edukacyjnym i społecznym wymiarze. Chcąc wyposażać młode pokolenie w międzykulturowe oraz obywatelskie kompetencje, należy umożliwić mu doświadczanie siebie oraz Innych w rzeczywistym dialogu, w wielokulturowych realiach i relacjach społecznych. To co bliskie i swojskie w wymiarze (wielo)kulturowym oraz interakcyjnym sprzyja porozumiewaniu się, otwieraniu się na odmienność, a także konstruowaniu płaszczyzn porozumienia i wspólnotowego współlistnienia nie tylko (w mikroskali) na pograniczu kultur, ale także (w makroskali) w różnych wymiarach wielokulturowego społeczeństwa. Tak zorientowana praktyka pedagogiczna winna przenikać do codziennych społeczno-kulturowych praktyk, modelując je i nadając im międzykulturowy oraz obywatelski charakter.

Bibliografia

- Adler, R.B., Rosenfeld, L.B., Proctor, H.R.F. (2021). Relacje interpersonalne. Proces porozumiewania się. Poznań: Dom Wydawniczy REBIS.
- Anwar, S.A., Chaker, M.N. (2003). Globalisation of corporate America and its implications for management styles in an Arabian cultural context [Globalizacja korporacji amerykańskich i jej implikacje dla stylów zarządzania w arabskim kontekście kulturowym]. *International Journal of Management*, 20 (1), 43-55.
- Babiński, G. (2002). Przemiany pograniczy narodowych i kulturowych – propozycje typologii. W: R. Stemplowski, A. Żelazo (red.), *Polskie pogranicza a polityka zagraniczna u progu XXI wieku* (ss. 13-30). Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych – Raporty.
- Beger, K.U.(2000). Migration und Integration. Eine Einführung in das Wanderungsgeschehe und die Integration der Zugewanderten in Deutschland [Migracja i integracja. Wprowadzenie do migracji i integracji imigrantów w Niemczech]. Opladen: Leske+Budrich.
- Benedict, R. (2019). *Wzory kultury*. Kraków: Wydawnictwo Vis-à-vis Etiuda spółka z.o.o.
- Blum, L.A. (2001). Antiracism, Multiculturalism and Interracial Community: Three Educational Values form a Multicultural Society [Antyracizm, wielokulturowość i wspólnota międzyrasowa: Trzy wartości edukacyjne w społeczeństwie wielokulturowym]. Boston: University of Massachusetts. Pobrane z: https://lawrence_blum/publications/publications/A13.
- Boksański, Z. (2005). *Tożsamości zbiorowe*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Burszta, W. J. (2008). *Międzykulturowość – znamię czasów*. Wprowadzenie. *Kultura Współczesna*, 2 (56), 16-18.
- Colvin, C., Volet, S., Fozdar, F. (2014). Local university students and intercultural interactions: conceptualising culture, seeing diversity and experiencing interactions [Studenci lokalnych uczelni a interakcje międzykulturowe: konceptualizowanie kultury, dostrzeganie różnorodności i doświadczanie interakcji]. *Higher Education Research &Development*, 33 (3), 440-455.
- Fozdar, F., Volet, S. (2016). Cultural Self-Identification and Orientations to Cross-Cultural Mixing on an Australian University Campus [Samoidentyfikacja kulturowa a postawy wobec mieszania się kultur na australijskim kampusie uniwersyteckim]. *Journal of Intercultural Studies*, 37 (1), 51-68.
- Fozdar, F., Martin, C.A. (2020). Constructing the postnational citizen?: Civics and citizenship education in the Australian National Curriculum [Konstruowanie obywatela postnarodowego: Edu-

- kacja obywatelska i wychowanie obywatelskie w australijskim krajowym programie nauczania]. *Journal of Curriculum Studies*, 52 (3), 372-394.
- Gajda, J. (2007). Etniczność i obywatelskość trudnym problemem edukacyjnym nie tylko „Nowej Europy”. W: J. Nikitorowicz, D. Misiejuk, M. Sobecki (red.), *Etniczność i obywatelskość w Nowej Europie. Konteksty edukacji międzykulturowej* (ss. 30-36). Białystok: Trans Humana Wydawnictwo Uniwersyteckie.
- Kymlicka, W. (2003). *Multicultural States and Intercultural Citizens* [Państwa wielokulturowe i obywatele międzykulturowi]. *Theory and Research in Education*, 1 (2), 147-169.
- Lietuvos gyventojai (2020 m. leidimas) [Ludność Litwy (edycja 2020)]. [Žanga. Lietuvos Statistikos Departamentas. Pobrane z: www.osp.stat.gov.lt/lietuvos-gyventojai-2020/izanga.
- Gyventojai pagal tautybę, gimtąją kalbą ir tikybę. Lietuvos Respublikos 2011 metų visuotinio gyventojų ir būstų surašymo rezultatai [Ludność według narodowości, języka ojczystego i religii. Wyniki spisu ludności i mieszkań w Republice Litewskiej w 2011 r.]. (2013). Vilnius: Lietuvos Statistikos Departamentas.
- Majer, A. (2015). *Mikropolis. Socjologia miasta osobistego*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Michalak, J.M. (2007). Idea autentyczności Charlesa Taylora. Odkrywanie horyzontów znaczenia. W: J. Kojkoła (red.), *Filozofia tożsamości* (ss. 63-78). Gdańsk: Wydawnictwo Harmonia.
- Misiejuk, D. (2021). Kontekst kulturowy wychowania. Wielokulturowość a standard społeczny stosunków międzykulturowych w perspektywie pedagogicznej. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Munardji, M., Kholis, N., Mufidah, N. (2020). Community Multicultural Integration Pattern in Environment-Based Learning [Wspólnotowy wzór integracji wielokulturowej w uczeniu się w oparciu o środowisko] *International Journal of Instruction*, 13 (1), 101-124.
- Muszyńska, J. (2014). Miejsce i wspólnota. Poczucie wspólnotowości mieszkańców północno-wschodniego pogranicza Polski. *Studium pedagogiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Nikitorowicz, J. (2005). *Kreowanie Tożsamości dziecka. Wyzwania edukacji międzykulturowej*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Nikitorowicz, J. (2006). Tożsamość jako twórczy wysiłek podmiotu otwierający na dialog międzykulturowy. W: J. Nikitorowicz, J. Halicki, J. Muszyńska, J. (red.), *Kultury narodowe na pograniczach* (ss. 309-319). Białystok: Wydawnictwo Uniwersyteckie „Trans Humana”.
- Nikitorowicz, J. (2009). *Edukacja regionalna i międzykulturowa*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne.
- Nikitorowicz, J. (2020). *Edukacja międzykulturowa w perspektywie paradygmatu współistnienia kultur*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Noe, W., Affandi, I., Malihah, E., Sunatra. S. (2018). The dynamics of multicultural values of Banuroja community in building social integration a socio-cultural ethnographic study in Gorontalo [Dynamika wartości wielokulturowości społeczności Banuroja w budowaniu integracji społecznej - etnograficzne studium socjokulturowe w Gorontalo]. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 28 (6), 758-770.
- Nussbaum, M.C. (2016). *Nie dla zysku. Dlaczego demokracja potrzebuje humanistów*. Warszawa: Fundacja Kultura Liberalna, Multico Oficyna Wydawnicza.
- Różańska, A. (2017). *Międzykulturowe konteksty edukacji religijnej – problem otwartej tożsamości religijnej*. *Lubelski Rocznik Pedagogiczny*, t.XXXVI, z. 3, 49-58.
- Sadowski, A. (2019). *Spółeczeństwo wielokulturowe z perspektywy pogranicza*. Kraków: Wydzał Historyczno-Socjologiczny Uniwersytetu w Białymstoku, Zakład Wydawniczy NOMOS.
- Sobecki, M. (2021). *Tożsamość społeczno-kulturowa młodzieży akademickiej w wymiarze religijnym*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.

- SzerłaG, A. (2021). Międzykulturowość w przestrzeni wileńskiego pogranicza kultur. Pedagogiczne studium codzienności młodego pokolenia Polaków. Wrocław: Instytut Pedagogiki Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Wojciszke, B. (2010). Sprawczość i wspólnotowość. Podstawowe wymiary spostrzegania społecznego. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Zańko, P. (2018 a). Pedagogie patriotyzmu. Kwartalnik Pedagogiczny, 4 (250), 190-211.
- Zańko, P. (2018 b). Wielki sztandar narodowy. Kwartalnik Pedagogiczny, 4 (250), 20-30.